

Zárójelentés

A pályázat azonosítója: PD 77427

A pályázat címe: *Népelemek az írott forrásokban és a néphagyományban: csíksomlyói passiójátékok, történeti betlehemesek, a Deák-Szentes kézirat (kiegészítve a Csíksobotfalvi kézirattal)*

Témavezető: Kővári Réka

Interdiszciplináris pályázatom három témát tartalmazott. Ezeket az egyházi népének műfaja kapcsolja össze, azonban egyik sem marad(t) meg e műfajnál. A kézirat ferences kántorkönyv (*1. Deák-Szentes kézirat*) természeténél fogva tartalmaz gregorián énekeket, népelemekket és egyházi műzenét (még ha csak annak egy szólamát is). Az egyházi év két nagy ünnepkörének, a karácsonyi és húsvéti misztériumnak színpadi megjelenése (*2. történeti betlehemesek* és *3. csíksomlyói passiójátékok*) is alkalmaz különféle zenéket, ugyanis az irodalmi alkotások betéteinek és -darabjai, vagy sokszor teljes egészében maguk a színjátékok gregorián dallamokon, népelemekként (esetenként több szólamban), illetőleg reneszánsz vagy korabarrokk zeneművekként szólaltak meg.

1. Deák-Szentes kézirat

Posztdoktori pályázatom egyik nagy vállalása a magyar népénektörténet legnagyobb szöveggyűjteményéhez, a Kájoni János által 1676-ban közreadott *Cantionale Cantholicum* c. énekeskönyv 1719-es (Balás Ágoston szerkesztette) második kiadásához dallamforrásként szolgáló egykorú ún. *Deák-Szentes kézirat* kiadásra történő előkészítése és megjelentetése volt. A pályázat benyújtásakor úgy terveztem, hogy egy másik kézirat énekeskönyvvel, az ún. *Csíksobotfalvi Kájoni-kézirattal* együtt adom közre, azonban úgy találtam, hogy nem szükséges a Deák-Szentes kéziratot kiegészíteni, a legújabb forrásfeltárások, kutatások felhasználásával önmagában is elegendőnek és méltónak bizonyult a megjelentetésre. (Továbbá az anyagi keret sem fedezte volna így a kiadással járó költségeket.) A ma hiányos Deák-Szentes kéziratot a még ép állapotában róla készített, korábbi másolatok segítségével teljes egészében közreadtuk. A 253 tételre bontott énekanyagot tartalmazó forrás *Deák-Szentes kézirat* címmel a *Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források* sorozat keretében látott napvilágot 2013-ban (sorozatszerk. Fáy Zoltán, Fr. Varga Kapisztrán OFM, Fr. Kálmán Peregrin OFM, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest). Ezzel népénektörténetünk egyik legjelentősebb dallamforrása teljes egészében hozzáférhetővé vált.

Ez reményeink szerint segíti a népzenei, dallamtörténeti, valamint a Kájoni Cantionaléval kapcsolatos kutatásokat, továbbá a felsőfokú egyházzenei oktatás hasznos segédlete is lehet.

A pályázat futamidejére hosszabbítást kértem, mert várható volt, hogy az Erdélyben folyó gyűjtemény-feldolgozások során előkerülhet a Deák–Szentés kézirat egyik feltételezett készítőjének, a Cantionale 1719-es, második kiadása szerkesztőjének, Balás Ágostonnak valamely hiteles kézírása. Ez sajnos nem következett be, s bár esély ugyan van még rá, de igen csekély. Azonban mégsem volt hiábavaló a kiadás illetően történő várakoztatása, ugyanis 2012-ben a szamosújvári ferences rendház anyagában Muckenhaupt Erzsébet rátalált két, a Deák–Szentés kézirat keletkezésével módban és nagyjából időben is egyező kéziraatra. Mindkettő az 1774-es csíksomlyói nyomtatott liturgikus énekeskönyvhöz, a *Hymni Vesperarum* egy-egy példányához fűzött toldalék (kolligátum), melyben népénekek és misék (misetételek) vannak rögzítve, többnyire kottával. Ezeknek a Deák–Szentés kézirrattal való összevetését a közreadás tanulmányában közöltem. Muckenhaupt Erzsébettel közösen tervezzük egy részletes bemutató tanulmány készítését e Hymni Vesperarum toldalékokról. Ugyancsak vele sikerült egy, a szakirodalomban lappangóként számon tartott ferences kéziratot azonosítanunk (az 1741-es ún. *kolozsvári kéziratot*), melynek néhány dallamát fel tudtam használni a közreadásban.

A fentebb említett „újabb forrásokhoz” azonban még egy másik kézirat is tartozik. A Deák–Szentés kézirat egyik névadójának, Szentés Mózesnek novícius korában, 1751–52-ben írt kéziratát több módon is fel tudtuk használni forrásként. Egyrészt a Deák–Szentés kézirat szöveges függeléke néhány énekéhez szöveg-, de mindenekelőtt dallamforrásként szolgál, amihez egy ezredforduló utáni szakirodalmi híradás vezetett (Hubert Ildikó: Kánya Athanáz ének-másolatai teológiai jegyzetében (1743), *Irodalomtörténeti Közlemények* CV (2001) 5–6: 707–711., benne a Szentés-kéziratban található énekek incipitjei). Másrészt viszont a Szentés-kézirat azt is világossá tette, hogy készítője valóban csupán használója és szöveges toldalékának kiegészítő lektora volt a Deák–Szentés kéziratnak. Szentés Mózes kéziratát ismertettem:

A csíksomlyói Deák–Szentés kézirat és Szentés Mózes kézirata. In *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2010*. Főszerk.: Kelemen Imola. Csíki Székely Múzeum — Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010, 219–226.,

részletes tanulmányt is írtam róla, amelyben megjelentettem a benne (és egyébként a Deák–Szentés kézirat szöveges függelékében is) található énekeket, a Szentés-féle dallamlejegyzésben is:

Népénekek Szentés Mózes kéziratában (1751–1752). In *Nyolcszáz esztendő a Ferences Rend. Tanulmányok a Rend lelkeségéről, történeti hivatásáról, kulturális-művészeti*

szerepéről. Szerk. Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor. Magyar Napló, Bp. 2013. I. kötet, 589–501. (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák 8/1.) – a 2009 őszén tartott konferencia-előadás írott változata.

Ezen dallamokat természetesen a Deák–Szentés kézirat kiadása adott énekeinek jegyzeteiben is közöltem, a fényképmellékletben pedig összehasonlítható a Deák–Szentés, illetve a Szentés kézirat közös énekszövegeinek írásmódja.

A Deák–Szentés kézirat közreadásához kapcsolódóan több olyan tanulmányt írtam (ezek többnyire konferencia-előadások írott változatai), melyek

vagy a kézirat szövegforrásával, a Kájoni Cationale kiadásával foglalkoznak:

1. A Kájoni Cationale első és második kiadásának egybevetése. In Szelestei N. László (szerk.): *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek*. A kötet a Pázmány Irodalmi Műhely második lelkiégtörténeti konferenciájának (Piliscsaba, 2009. április 24.) előadásait tartalmazza. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiégtörténeti tanulmányok 2. PPKE BTK – Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba, 2011, 153–177. (e tanulmány a pályázati idő elkezdése előtt készült, ezért a támogatást nem tüntettem fel),
2. Hagyomány és megújulás Kájoni Cationáléjának kiadásaiban. In *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében*. (A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai. Budapest, 2010. szeptember 8–10.) Szerk. Kovács Andrea. LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest, 2012, 311–340.,
3. A Deák–Szentés kézirat mint a Kájoni Cationale első két kiadásának egyik dallamforrása. In „*A keresztyényi gyülekezetben való isteni dicséret*” – *Népénektáraink tegnap és ma*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest, 2011, 241–255.,

vagy a Cationale énekeinek és a kézirat dallamainak a népzenei továbbélésével:

1. Erdélyi és moldvai karácsonyi szokásdallamok a Deák–Szentés kéziratban — a Kájoni Cationálétól a népzenei gyűjtésekig. In *Zenei művelődésünk a változó régióban*. Szerk. Angi István – Csákány Csilla. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2013, 32–53. – a 2011. évi Hungarológiai Kongresszuson tartott előadás szerkesztett változata,
2. Régi és újabb vallásos énekek a gyimesközéplokiak mindennapjaiban a 21. század elején. In *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek – Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéből* Studia Ethnologica Hungarica XIV. Szerk. Pócs Éva. L’Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest – Pécs, 2012, 279–330. társszerző: Rudasné Bajcsay Márta,
3. Egy gyimesközéploki népénekgyűjtés 16–18. századi dallamai. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 8. Konferencia Balatonfüreden 2009. október 1–3. Szerk. Pilipkó Erzsébet. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2013., 409–421.,
4. Halottas énekek Bukovinában és Moldvában – Nyomtatott énekeskönyvek és népi kézíratosok kapcsolata. In *Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*. Szerk. Bogár Judit. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiégtörténeti tanulmányok, 4.) PPKE BTK, Piliscsaba. – a 2011 tavaszán tartott konferencia-előadás írott változata (közlésre elfogadva),
5. Halott melletti imádkozók Gyimesközéplok–Hidegség két pontján. In *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében. Tanulmányok a 90 esztendő Zsuzsanna tiszteletére*. Szerk. Gyöngyössi Orsolya – Limbacher Gábor. Laczkó Dezső Múzeum,

Veszprém, 2013, 243–266 – a 2011 őszen tartott konferencia-előadás írott változata (közlésre elfogadva).

2. Történeti betlehemesek

Posztdoktori pályázatom benyújtásakor a Kilián István által közreadandó történeti betlehemesek kritikai kiadása mintegy húsz darabot számlált. Ez az évek alatt folyamatosan gyarapodott, míg 2012 őszére harminc darabra nőtt, s a gyarapodás közt volt több zenés darab, sőt, végigkomponált, hangszerkíséretes, szlovák nyelvű is. Ez jelentősen megnövelte a zenei munkálatokra fordított időt. (Ezért is kértem hosszabbítást a pályázat futamidejére.)

A történeti betlehemesek közül kiemelendők azok, amelyekben a folyamatos éneklést-zenélést nem szakítják meg prózai részek, vagyis végig énekelt játékok. Ilyen a XI. századi Hartwick Agendában olvasható, gregorián dallamon éneklendő vízkereshti csillagjáték; Zrunek György 1766-ból és 1767-ből származó 2–2, latin–szlovák, ill. latin–magyar nyelvű, többszólamú, hangszerkíséretes pásztormiséje; valamint az ugyancsak Zrunekhez, ill. Edmund Paschához köthető, az ún. *Zsolnai Cationale* második részében, a *Prosaes Pastorales*ben található, szlovák nyelvű énekek. Egy másik egyedülálló darabban, Eisenberg művében korabeli (reneszánsz és korabarokk) polifon kórustételek hangoztak fel jeleneteket elválasztó betétként. Emellett természetesen gregorián énekek (Gloria, Magnificat vagy parafrázisa) és népénekek (a *Prosaes Pastorales*ben több szólamban) is megszólaltak a játékokban.

Pályázati vállalásomat (mely szerint önálló tanulmányként összegzem kutatásaimat) az anyag jelentős többlete miatt nem egy, hanem három dolgozatban teljesítettem, melyek közül kettő drámatörténeti konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata, egy pedig a közreadó, Kilián Istvánt köszöntő tanulmánykötetben látott napvilágot:

1. Az Eperjesen 1651-ben előadott vízkereshti játék zenei betétei. In Egyed Emese – Bartha Katalin Ágnes – Tar Gabriella Nóra (szerk.): *(Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek. — Metamorphosis of the (drama)texts. Stories of relation. I. kötet: Hagyománykezelés, imitációváltozatok — Traditions, Imitations.* A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2011, I. kötet 62–75. (egy sajnálatos szerkesztési hiba következtében a kötetből kikerült a támogatást feltüntető utalás),
2. Georgius Zrunek kétnyelvű karácsonyi miséi. In *Szín – játék – költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére.* Szerk. Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna. Partium Kiadó – Protea Egyesület – reciti, Budapest – Nagyvárad, 2013, 131–144.,
3. *Népénekek a Régi magyar betlehemesjátékok c. kötetben.* In *Drámák határhelyzetben.* Szerk. Bárczi Zsófia – N. Tóth Anikó. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara – Arany A. László Polgári Társulás, Nyitra, 2014. (közlésre elfogadva),

s egy Georgius Zrunek-szócikk is született (*Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, Középkor és kora újkor*, XIII. kötet).

Természetesen a történeti betlehemesek zenéje és zenei anyagának kutatása magában a szövegkiadásban, illetőleg annak jegyzeteiben együtt is látható lesz. A kritikai kiadás *Régi Magyar Betlehemes játékok 11–18. század* címmel a közeljövőben várhatóan megjelenik (szerk. Barna Gábor, sajtó alá rendezte Kilián István és Kovács Eszter, nyelvi szakértő Michael Höfler (német) és Kovács Eszter (szlovák), zenei szakértő Kővári Réka).

3. Csíksomlyói passiójátékok

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének Régi Magyar Drámatörténeti Kutatócsoportja a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század 6. Ferences iskoladrámák* sorozatban a kb. 60 (magyar, latin és vegyes szövegű) csíksomlyói passiót 6 kötetre osztva kívánja megjelentetni. A készülő 2. és 3. kötet anyagának zenei vizsgálatát, a zenei jegyzetek elkészítését (csíki történeti és népzenei kották közlésével) terveztem pályázatomban megvalósítani, a szövegátírások elkészültének függvényében (mivel maga a hatalmas kéziratos forrásgyűjtemény nem áll rendelkezésemre). A csíksomlyói drámaanyag közreadásbeni elrendezése nem folyamatos időrendet követ. Az első, megjelent kötetben 13 játékot, és kettőnek további egy-egy variánsát, azaz összesen 15 misztériumjátékot olvashatunk (1721–1723, 1725, 1726, 1727/1727, 1729, 1731, 1733, 1734, 1736, 1737/1753, 1739). A második kötet 11 darabot tartalmaz majd (1740–1746, 1748, 1749, 1751, 1754), esetleg egy évszámjelzés nélküli latin nyelvű játékkal kiegészítve. Így az első két kötetben a csíksomlyói misztériumjátékok legnagyobb forrása, a *Liber exhibens Actiones parascevicas* c. kéziratos gyűjtemény második részében, nem időrendben található játékok kerülnek immár időrendet követő, kritikai kiadásra. A harmadik kötettől kezdve viszont, ugyanezen forrás első részében, eredetileg is időrendi sorban összeírt drámák jelennek meg (1751–1753, 1755–1766, 1768–1774). (A későbbi kötetekben pedig a játékanyag további forrásaiban fennmaradt, illetőleg bizonytalan datálású vagy datálatlan, részben máshonnan való szövegek kerülnek majd sorra.)

A csíksomlyói passiójátékok átírásaiból összességében a vártnál, tervezettnél kevesebbet kaptam kézhez. Ezért a pályázati időszak elején a hatalmas csíksomlyói anyagból válogatott, 2003-ban megjelent népszerűsítő kiadványt (*„Nap, Hold és csillagok, velem zokogjatok!” Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*. Szerk. Demeter Júlia. Argumentum Kiadó, Budapest) használtam szövegforrásként. Az akkor rendelkezésemre bocsátott, közreadásra előkészített anyagból (3 játék), valamint a népszerűsítő kiadványban található, a 2. és 3.

kötetbe tervezett játékok közül választottam ki azt a hármát, melyben a legtöbb zenei utalás található. Így a második kötetben helyet kapó 1742-es és 1743-as, valamint a harmadik kötetben sorra kerülő 1753-as játékoknak végeztem el a részletes zenei elemzését, melyből 2009 őszén tartottam egy előadást, s ennek szerkesztett változata meg is jelent:

„Ad notam...” – énekek és énekelt drámaszövegek három 18. századi csíksomlyói passióban. In *Tükröződések. Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-történész tiszteletére*. Szerk. Szalay Olga. L’Harmattan – Könyvpont Kiadó, Budapest, 2012, 385–416.

Ezek után – pályázatom futamidejének vége felé – kaptam még néhány misztériumjáték szöveget, de az idő rövidsége miatt csupán a kiadás-sorozat második kötetében megjelenő darabokat olvastam végig és elemeztem zeneileg. Az anyagból publikált daraboknál is már látható, hogy a későbbi passiójátékokban több olyan ének is van, amelyek a kritikai kiadás első kötetében közreadott dallamokat használják. Vagyis sokszor elegendő az első (vagy a későbbiek során esetleg valamely korábbi) kötet megfelelő zenei jegyzetében található dallamra visszautalni.

A továbbiakban – a zárójelentés készítésének szabályai szerint – áttekintést adok a kritikai kiadás második kötete feldolgozott játékaiknak lényegesebb zenei tartalmáról (természetesen kihagyva a már megjelentetett két passiót).

– Az 1740-es darabban a rendezői utasítás szerint megelevenednek a virágvasárnapi körmenet stációs jelenetei, s a gyerekek a *Gloria laus* kezdetű gregorián éneket éneklik. Itt visszautalhatunk az I. kötet 7. sz., 1729-ben előadott darabjára, és az ott közölt latin nyelvű gregorián és magyar nyelvű népzenei dallamokra.

– A végig felező 12-esben íródott 1741-es játékban ennél több éneklésre és énekre való utalás és jelzés szerepel. Gregorián ének hangzott fel a színpadon, mikor zsoldárokat intonáltak, énekeltek, és a *Vexilla Regis prodeunt* kezdetű himnusznál (melynél ismét visszautalhatunk az I. kötetre: a 6B. sz., 1727-ben előadott darab zenei jegyzetében közölt gregorián és népzenei dallamokra). Népének dallamra (*Jaj, nagy kedven tartott szerelmes szülöttem*) költött Mária-siralom szólalt meg *Elhagysz tehát engem szerelmes szülöttem* kezdettel.

– Az 1744-es darab nem tartalmaz semmiféle éneklésre vonatkozó jelzést, utasítást, szöveget.

– Az 1745-ös játékban a rendezői utasítás szerint többször is halljuk az angyalok énekét. Egyik alkalommal az *Oh, szerelmes Jesus, a ki mi erettünk* kezdetű ének következik ez utasítás után, s ehhez, az egyébként nótajelzés nélküli szöveghez – szótagszám alapján – az

egyik legismertebb Mária-siralom dallamát tudjuk társítani: *Jaj, nagy kedven tartott szerelmes szülöttem* kezdetű ének dallamát.

– Az 1748-as darabban többször találni „Cantus” feliratot, azonban egyelőre egyik szövegkezdetnek sem találtuk meg énekeskönyvi párhuzamát. A *Hálát adok Neked, szerelmes Istenem és reménységem* kezdetű szövegnél a „Cantus Hominis” jelentheti azt, hogy ezt a 6.6.5.6.6.4. szótagszámú, egy strófányi szöveget az Ember énekli. A „Cantus Angeli et quatuor poenitentes” feliratnál szereplő *Jaj, kicsoda ez fájdalom fia, talán Isten Fia* rövid szöveg pedig nem szokványos strófaképletet mutat (5.5.6.3.5.6.), vagy pedig inkább tévesztésről van szó. A darab zárásaként a rendezői utasítás általános éneklést fogalmaz meg (*Cantus cum angelis et poenitentibus in cantionali*), mely szerint angyalok és bűnbánók énekelnek egy oda illő éneket az énekeskönyvből, feltehetően a Kájoni Cantionaléból.

– Az 1749-es játékban alig találunk zenére, éneklésre utaló jeleket: egy általános utaláson („Hic fit musica”) kívül csak a darabot lezáró epilógust énekelték (*Ah, kik ez világon ördögnek éltetek* kezdettel).

Összességében a tervezett második kötet anyagának kb. 70 %-át már áttekintettem (tizenegy játékból nyolcat), a harmadik kötetből pedig egy darabot. A második kötet eddig megismert misztériumjátékai közül a megjelent elemzésben jelentős számú zenei adat szerepel. Az első kötethez hasonló, kötetenkénti összefoglaló tanulmány legkésőbb a legközelebbi drámatörténeti konferencián esedékes (2015), ahol már remélhetőleg a harmadik kötet anyaga is téma lehet.

Hálásan köszönöm az OTKÁ-nak tervezett feladataim megvalósításához nyújtott segítségét.

Budapest, 2013. szeptember 30.

Kővári Réka

MTA BTK Zenetudományi Intézet